

Joanna Ruczaj

Instytut Psychologii, Uniwersytet Jagielloński

Michał Gacek¹

Katedra Psychologii, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Trening rozpoznawania emocji dla osoby z umiarkowanym stopniem niepełnosprawności intelektualnej – studium przypadku

Streszczenie

Osoby z niepełnosprawnością intelektualną często wykazują deficyty związane z właściwym rozumieniem emocji innych osób. W artykule zaprezentowany został przypadek Daniela, młodego mężczyzny z umiarkowanym stopniem niepełnosprawności intelektualnej, u którego deficyty tego rodzaju w znaczący sposób wpływają na funkcjonowanie w sytuacjach społecznych. Przedstawione zostały informacje na temat osoby badanej uzyskane w wywiadzie z matką oraz na podstawie analizy dokumentacji medycznej i psychologicznej. Zaprezentowano opis treningu związanego z rozpoznawaniem i interpretacją emocji przeznaczony dla osób z obniżonym poziomem sprawności intelektualnej. Ocena skuteczności podjętych oddziaływań wskazała na pozytywne efekty treningu. Uzyskane w pracy z osobą badaną wyniki dają podstawy by sądzić, że przygotowane zadania mogą być stosowane w pracy z osobami z głębszą niepełnosprawnością intelektualną przejawiającymi podobne deficyty w zakresie kompetencji emocjonalnych.

Słowa kluczowe: rozpoznawanie emocji, wzmacnianie umiejętności, niepełnosprawność intelektualna

Training emotion recognition in individuals with moderate intellectual disabilities – a case study

Abstract

Individuals with intellectual disabilities often present difficulties related to the proper understanding of the emotions of others. This article describes a case history of Daniel, a young man diagnosed with moderate intellectual disability, who experiences this type of problem in social interactions. The described case was based on information obtained during an interview with a parent and from medical and psychological evaluations. The emotion recognition training program for individuals with intellectual disabilities was presented. Subsequent evaluation showed positive effects of the training on Daniels' ability to recognize emotional expressions. The obtained results suggest that the presented training program can be successfully used to enhance the emotional competence of persons with moderate and severe intellectual disabilities.

Key words: Emotion recognition, skill enhancement, intellectual disabilities

¹ Adres do korespondencji: m.j.gacek@wp.pl

Wprowadzenie

Zdolność rozpoznawania emocji innych osób jest istotna dla jakości funkcjonowania w sytuacjach społecznych (Denham, 1986; Kornreich & Philippot, 2006; Leppanen & Hietanen, 2001). Deficyty w zakresie tej zdolności występujące u osób z niepełnosprawnością intelektualną wykazywane były w wielu badaniach uwzględniających porównania do osób w normie intelektualnej zarówno w podobnym wieku chronologicznym, jak i o podobnym poziomie funkcjonowania poznawczego (np. Adams & Markham, 1991; McAlpine, Kendal, & Sing, 1991; Rojahn, Rabold, & Schneider, 1995; Scotland, Cossar, & McKenzie, 2015; Scotland, McKenzie, Cossar, Murray, & Michie, 2016). Wykazywano także, że zdolność rozpoznawania emocji osób z niepełnosprawnością intelektualną znacząco obniża się wraz z obniżeniem poziomu funkcjonowania intelektualnego, co przejawiało się w tym, że osoby z lekkim stopniem niepełnosprawności intelektualnej osiągały zwykle znacząco wyższy poziom wykonania niż osoby ze stopniem umiarkowanym lub znacznym (Rojahn, Kroeger, & McElwain, 1994; Rojahn & Warren, 1997). Taki wzorzec wyników uzyskiwano zarówno w badaniach osób, których niepełnosprawność wiązała się z uwarunkowanymi genetycznie zespołami, np. zespołem Downa lub zespołem Williama, jak i w badaniach osób o nieokreślonej etiologii niepełnosprawności (Scotland et al., 2015; Zaja & Rojahn, 2008). Dane empiryczne dały podstawę do sformułowania hipotezy o specyficzności emocji (ang. *emotion specificity hypothesis*), zgodnie z którą zakładano, że u osób z niepełnosprawnością intelektualną występują specyficzne deficyty w zakresie zdolności postrzegania wzrokowego informacji o charakterze afektywnym, których nie wyjaśnia samo odniesienie do ogólnego poziomu funkcjonowania poznawczego (Rojahn, Lederer, & Tasse, 1995).

Rozpoznanie emocji drugiej osoby zwykle dokonuje się na podstawie analizy cech morfologicznych twarzy. Proces ten wymaga: 1) percepcji bodźca wzrokowego oraz 2) powiązania tego bodźca z treścią emocjonalną przez odniesienie do posiadanej wiedzy. Za każdy z tych aspektów rozpoznania emocji odpowiedzialne są procesy psychologiczne odnoszące się do kilku różnych struktur neuronalnych. Wczesny, percepcyjny etap przetwarzania wyrazu twarzy angażuje obszary korowe w płatach potylicznym i skroniowym, z kolei późniejszy, afektywny etap przetwarzania wiąże się z aktywnością ciała migdałowatego i płatów ciemieniowych (Adolphs, 2002). Przyjmuje się, że decydujące znaczenie dla rozpoznania podstawowych emocji mają informacje uzyskane na percepcyjnym etapie analizy bodźca, podczas gdy przetwarzanie afektywne może nabierać większego znaczenia w sytuacjach wymagających uwzględnienia dodatkowych informacji związanych z kontekstem pojawienia się danej ekspresji mimicznej (Calvo & Nummenmaa, 2015). W przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną na specyficzne trudności z rozpoznaniem emocji wpływ mogą mieć zarówno deficyty percepcyjne, jak i afektywne. Rozróżnienie to wydaje się szczególnie istotne w kontekście opracowywania ćwiczeń mających na celu poprawę funkcjonowania w tym zakresie.

Mimo że deficyty w zakresie rozpoznawania emocji ujawniające się u osób z niepełnosprawnością intelektualną są wskazywane jako jedna z możliwych przyczyn trudności w funkcjonowaniu w środowisku społecznym (Owen & Maratos,

2016), w literaturze przedmiotu bardzo rzadko opisywane są oddziaływania związane z ćwiczeniem tej umiejętności (Wood & Kroese, 2007). W pierwszych badaniach (McAlpine, Singh, Ellis, Kendall, & Hampton, 1992; Stewart & Singh, 1995) opisujących trening zdolności rozpoznawania sześciu podstawowych emocji, tj. radości, smutku, złości, strachu, zaskoczenia i wstrętu, jako materiał treningowy używano zdjęć przedstawiających twarze wyrażające emocje. Osoby badane proszono o identyfikowanie poszczególnych emocji, a badacz udzielał informacji zwrotnych, pozytywnie wzmacniając uczestników i wskazując na właściwe w danej sytuacji odpowiedzi. W badaniu McAlpine et al. (1992) treningowi poddano grupę siedmiu osób dorosłych z niepełnosprawnością intelektualną, a w badaniu Stewart & Singh (1995) wzięło udział sześciu chłopców z podobną diagnozą. Dodatkowo w tym badaniu używano lustra w celu ćwiczenia zdolności do mimicznego wyrażania emocji. Z kolei w badaniu Rydin-Orwin, Drake, & Bratt (1999) treningowi poddanych zostało 15 osób z niepełnosprawnością intelektualną. Każda z osób wzięła udział w dwóch sesjach treningowych, w czasie których prezentowano materiał filmowy. Emocje prezentowane w materiale omawiano w małych grupach, a prowadzący dawał osobom badanym wskazówki dotyczące interpretacji wyrazu twarzy, języka ciała, intonacji i treści wypowiedzi. W każdym z przedstawionych badań używano wyników wskazujących na znaczącą poprawę zdolności rozpoznawania emocji u uczestników po przebyciu treningu.

W tym artykule zaprezentowano autorski trening rozpoznawania emocji, któremu została poddana osoba z umiarkowanym stopniem niepełnosprawności intelektualnej. Badanie miało na celu określenie, czy trening w zakresie zdolności poznawczych kluczowych dla percepcyjnego etapu przetwarzania emocji, może wpłynąć pozytywnie na efektywność rozpoznawania stanów emocjonalnych w kontekście głębszej niepełnosprawności intelektualnej. Jako zdolności poznawcze istotne dla identyfikacji emocji podstawowych wskazano: 1) umiejętność organizowania i analizy treści prezentowanego materiału percepcyjnego; 2) umiejętność syntezy postrzeganych elementów; 3) umiejętność wykorzystania informacji o stanie emocjonalnym w celu zrozumienia relacji przyczynowo-skutkowych. Założono, że trening ukierunkowany na doskonalenie wymienionych umiejętności wpłynie pozytywnie na efektywność rozpoznawania emocji przez osobę badaną.

Osoba badana

W badaniu wzięł udział Daniel, mężczyzna w wieku 23 lat z diagnozą umiarkowanego stopnia niepełnosprawności intelektualnej. W czasie przeprowadzania treningu Daniel był uczniem szkoły przysposabiającej do pracy. Informacje na temat historii życia osoby badanej uzyskano na podstawie analizy dokumentacji medycznej i szkolnej oraz w wywiadzie z matką.

W opinii wydanej przez poradnię genetyczną wskazuje się, że na opóźnienie rozwoju Daniela mogły wpłynąć czynniki zarówno o genetycznym, jak i niegenetycznym charakterze. Opóźnienie rozwoju psychoruchowego datuje się od wczesnego okresu niemowlęcego. Daniel zaczął chodzić w wieku 19 miesięcy. Mowa nie rozwinęła się do 2 roku życia. Badania diagnostyczne prowadzone przed 6 rokiem życia

wskazywały na opóźnienie rozwoju z cechami autyzmu. Z kolei w opiniach psychologicznych wydawanych w okresie późnego dzieciństwa sugerowano rozpoznanie niepełnosprawności intelektualnej o podłożu organicznym. Wyniki badania Daniela testem WISC-R wskazywały na funkcjonowanie poznawcze na poziomie umiarkowanego stopnia niepełnosprawności. W badaniu EEG stwierdzono nieprawidłowy zapis w okolicach czołowo-centralno-ciemieniowo-skroniowych, okresowo napadowy. W leczeniu stosowano Nootropil oraz Depakinę. Współwystępujące z niepełnosprawnością intelektualną problemy zdrowotne obejmowały kwestie związane z funkcjonowaniem układu moczowo-płciowego, krwionośnego oraz endokrynnego. U Daniela występowało od urodzenia obustronne wnetrostwo. Stwierdzono także zaburzenia rytmu pracy serca oraz niedoczynność tarczycy.

Mimo że przyczyna niepełnosprawności intelektualnej Daniela nie została jednoznacznie określona, to zarówno cechy dysmorficzne, jak i fenotyp behawioralny wykazują liczne podobieństwa z Zespołem Kruchego Chromosomu X (FXS lub FraX). Charakterystyczny dla Daniela jest duży obwód czaszki w połączeniu z pociągniętą twarzą i wypukłym czołem, duże małżowiny uszne, nadmierna ruchomość w stawach rąk, koślawość łokci i stóp, gotyckie wysklepienie podniebienia z krótkim wędzidełkiem wargi górnej oraz kifoskolioza piersiowa. Ogólna sprawność ruchowa jest obniżona. Większość wymienionych cech zwykle uznaje się za związane z FXS (Gallagher & Hallahan 2012; Feinstein & Reiss 1998).

Oprócz cech fizycznych występują także inne charakterystyczne dla FXS trudności (Abbeduto, Brady, & Kover, 2007; Sabaratnam 2006). Mowa jest niewyraźna. W domu pojawiały się zachowania agresywne oraz oznaki buntu i nieposłuszeństwa. Trudności w kontaktach społecznych sprawiają, że w dzieciństwie u Daniela rozpoznawano cechy autyzmu, które współwystępują z FXS w około 10–40% przypadków. Duże rozbieżności w kwestii danych na temat autyzmu w tej populacji wskazują na poważne problemy z diagnozą zaburzeń tego rodzaju w kontekście głębszej niepełnosprawności intelektualnej. Analizując przypadek Daniela można przypuszczać istnienie uszkodzeń układu nerwowego podobnych do tych, jakie ujawniają się u osób z FXS, choć należy założyć, że inny jest mechanizm ich powstania. U Daniela uszkodzenia te wynikać mogą z działania czynników zewnętrznych, na przykład substancji szkodliwych w okresie ciąży, lub ze specyficznej interakcji czynników genetycznych i niegenetycznych.

Diagnoza

Ostatnie badanie poziomu funkcjonowania intelektualnego Daniela przeprowadzono tydzień przed rozpoczęciem treningu rozpoznawania emocji. Uzyskane w badaniu skalą WAIS-R wyniki potwierdziły diagnozę umiarkowanego stopnia niepełnosprawności intelektualnej. Iloraz inteligencji wyniósł 52 punkty, przy czym w Skali Słownej Daniel otrzymał 58 punktów, a w Skali Bezsłownej 47. Stopień zróżnicowania rozwoju poszczególnych zdolności intelektualnych chłopca jest nieznaczny – różnica między wynikiem zadania wykonanego najlepiej i najgorzej wynosi 4 punkty dla Skali Słownej i 3 punkty dla Skali Bezsłownej. Przeprowadzona analiza wyników czynnikowych wykazała występowanie istotnej różnicy między

czynnikami *Rozumienie Werbalne* a *Organizacja Percepcyjna* oraz pomiędzy czynnikami *Rozumienie Werbalne* a czynnikiem *Pamięć i Odporność na Dystraktory*. Uzyskane wyniki wskazują, że zasób wiedzy Daniela zdobytej w trakcie edukacji formalnej i nieformalnej jest relatywnie wysoki w porównaniu do niskich umiejętności interpretowania i organizowania materiału percepcyjnego w określonym limicie czasowym oraz trudności w funkcjonowaniu uwagi, koncentracji, pamięci krótkotrwałej i działania pod wpływem presji czasowej.

Istotna obserwacja w czasie wykonywania testu WAIS-R dotyczyła sposobu pracy Daniela w zadaniu Porządkowanie Obrazków. Daniel pomijał wskazówki mimiczne i gesty, podczas tworzenia interpretacji prezentowanego materiału. Wypowiedzi odnoszące się do proponowanej kolejności obrazków w ogóle nie uwzględniały stanów emocjonalnych bohaterów historyjek. Tego rodzaju sposób wykonania zadań wskazuje, że niska zdolność rozumienia złożonych sytuacji społecznych może być bezpośrednio związana z deficytami umiejętności dostrzegania i rozpoznawania stanów emocjonalnych innych osób.

W badaniach wykorzystano także zdjęcia twarzy wyrażających sześć podstawowych emocji (Ekman & Friesen, 1976). Wybrano po jednej fotografii odnoszącej się do każdej z emocji i szczegółowo omówiono je z Danielem. Żadna z przedstawionych emocji nie została zinterpretowana poprawnie. Charakterystyczne dla prób wykonania tego zadania przez Daniela były dwa rodzaje błędów: 1) pominięcie elementów istotnych dla ekspresji emocji oraz 2) niewłaściwa interpretacja zaobserwowanych szczegółów. Jeśli chodzi o pierwszy rodzaj błędów Daniel nie potrafił wskazać elementów twarzy, które w istotny sposób określają emocje, na przykład w analizie emocji wstępu Daniel stwierdził, że kobieta nic nie czuje. Nie potrafił także w tym przypadku wskazać istotnych dla tej emocji elementów twarzy. Drugi rodzaj błędów wiązał się z interpretowaniem emocji w oparciu o zbyt małą liczbę szczegółów, na przykład uśmiech z wyeksponowanymi zębami związany z emocją radości został zinterpretowany jako wyszczerzenie zębów stanowiące wyraz złości i agresji. W czasie rozmowy dotyczącej zdjęcia przedstawiającego emocję radości Daniel stwierdził, że: „ten pan jest zły i bezdomny”. Poproszony o uzasadnienie, zwrócił uwagę, że „Ma takie kreski «wskazuje kreski łączące nos i kąciki ust», jakie mają bezdomni. I te zęby też złe.” Skojarzenie zdjęcia z negatywną emocją mogło w tym kontekście być podyktowane w pewnym stopniu także społecznymi stereotypami i postawą nieufności wobec osób bezdomnych.

Wyniki przeprowadzonych badań wskazały na poważne trudności w zakresie percepcyjnego etapu rozpoznawania emocji. Zarówno dane uzyskane w badaniu WAIS-R, jak i analiza zdjęć przedstawiających emocje podstawowe sugerują, że trudności Daniela wynikają z ograniczeń związanych z deficytami w zakresie podstawowych procesów poznawczych.

Materiały treningowe

Opracowane na potrzeby treningu zadania miały na celu ćwiczenie sprawności, których deficyty wykazano w badaniach diagnostycznych. Na potrzeby pracy z Danielem przygotowano następujące materiały:

- 1) Historyjki komiksowe – w czasie spotkań diagnostycznych zaobserwowano u Daniela trudności w zakresie interpretowania i organizowania treści związanych z wyrażaniem emocji w kontekście społecznym. W celu ćwiczenia tego rodzaju sprawności wykorzystano krótkie komiksy, w których nie występowały sceny dialogowe lub z których usunięto treść dymków z wypowiedziami postaci. W założeniu wykorzystany materiał miał pozwolić na skierowanie uwagi Daniela na wskazówki niewerbalne jako decydujące dla przebiegu fabuły. Kryterium doboru komiksów związane było z wyraźną ekspresją emocjonalną bohaterów, kluczową dla zrozumienia treści przedstawianej historii. Ze względu na występujące u Daniela trudności z koncentracją uwagi i wysoką podatność na dystraktory, wybierano krótkie komiksy, składające się z trzech do sześciu obrazków. Jako materiał do tego zadania wykorzystano dostępne w domenie publicznej paski komiksowe, tj. komiksy o przygodach profesora Filutka autorstwa Zbigniewa Lengrena, komiksy Billa Wattersona z serii Calvin i Hobbes, komiksy Sławomira Kiełbusa, a także komiksy prasowe dostępne na stronie musenblaetter.de. Komiksy wydrukowano, a następnie pocięto poszczególne kratki.
- 2) Kreskówki z wyrazami twarzy – obserwacje dokonane w czasie spotkań diagnostycznych ujawniły istotne trudności Daniela w zakresie organizacji percepcyjnej, koordynacji wzrokowo-ruchowej oraz umiejętności syntezy prezentowanych wzrokowo treści. Pomimo zdolności do dostrzegania detali na obrazkach, Daniel nie traktował oznak ekspresji emocjonalnej jako użytecznej wskazówki pozwalającej na zrozumienie prezentowanych treści. Poproszony o analizę mimiki twarzy, nie potrafił wskazać elementów istotnych dla ekspresji poszczególnych emocji. W związku z tym na potrzeby treningu przygotowano zadanie, które miało pozwolić na ćwiczenie zdolności do rozpoznania i analizy oznak mimicznej ekspresji emocjonalnej. Jako materiał wykorzystano dostępne w domenie publicznej zestawy wyrazów twarzy przypominające zestawy popularnych w dialogach internetowych emotikonów. Przy wyborze zestawów twarzy zwracano uwagę na to, by były one wykonane w spójny graficznie sposób, a jednocześnie reprezentowały względnie szeroki wachlarz emocji i eksponowały elementy twarzy, których układ ma szczególne znaczenie dla wyrażenia stanów emocjonalnych, tj. oczy, nos i usta. W zadaniu proszono Daniela o podjęcie próby samodzielnego ułożenia wybranej ekspresji mimicznej. Dodatkowy materiał wykorzystany w zadaniu stanowiły owale twarzy męskich i kobiecych wydrukowane na kartkach. Użycie konturów twarzy ułatwiało złożenie z elementów wybranej emocji
- 3) Pantomima – w czasie spotkań diagnostycznych zaobserwowano u Daniela trudności w zakresie opisu własnych stanów mentalnych. Także wypowiedzi formułowane przez badanego w czasie wykonywania testu Porządkowanie Obrazków wskazywały na niską zdolności rozumienia złożonych sytuacji społecznych oraz tendencję do pomijania ekspresji mimicznej jako wskazówki podczas oceny prezentowanego materiału. W celu ćwiczenia zdolności zwracania uwagi na wskazówki niewerbalne związane z ekspresją emocjonalną podjęto decyzję o wykorzystaniu nagrań z udziałem mima Ireneusza Krosnego. Jako

materiał wykorzystano prezentowane na ekranie laptopa fragmenty nagrań z udziałem Ireneusza Krosnego: „Balkanica”; „Ucieczka z więzienia”; „Wizyta u szefa”; „Strażak”. Wybrano sceny, dla których charakterystyczna była szczególnie wyraźna ekspresja emocjonalna mima. Dodatkowo przygotowano także zdjęcia Ireneusza Krosnego, które przedstawiały podstawowe emocje. Do treningu wykorzystano lustro, dzięki któremu Daniel mógł obserwować sposób ekspresji swoich własnych emocji.

Źródła internetowe wszystkich materiałów podano w aneksie artykułu.

Procedura

Zadania treningowe prezentowano Danielowi w czasie czterech spotkań, z których każde trwało około 45 minut. Spotkania były przeprowadzane w internacie Specjalnego Ośrodka Szkolno-Wychowawczego nr 1 w Krakowie.

W czasie pierwszego spotkania wykorzystano paski komiksowe. Najpierw zaprezentowano komiksy w całości i wspólnie z Danielem dokonano analizy ich treści. Następnie ułożono obrazki w losowej kolejności i próbowano odtworzyć porządek danej historii, tak by zaproponowany układ odpowiadał w możliwie sensowny sposób oryginalnej treści komiksu. W dalszej części zajęć wykorzystano komiksy z pustymi dymkami w celu zachęcenia do samodzielnego stworzenia linii fabularnej. W czasie analizy treści komiksów szczególną uwagę zwracano na kwestię określenia przez Daniela emocji bohaterów oraz na czynniki, które mają wpływ na rozpoznanie danej emocji.

Drugie spotkanie rozpoczęto od przypomnienia treści historii komiksowych, które najbardziej zainteresowały Daniela. Następnie zwrócono uwagę na znaczenie obserwacji układu brwi-oczy-usta dla umiejętności interpretowania emocji. Wprowadzono kreskówki z wyrazami twarzy, kolejno analizując poszczególne ekspresje emocjonalne. Następnie z arkuszy z rysunkami Daniel wycinał wskazywane wcześniej elementy, tj. oczy, brwi i usta. Wycięte elementy zostały wymieszane. W dalszej części spotkania wprowadzono arkusze z „pustymi” twarzami. Daniel został poproszony o ułożenie z pociętych elementów podstawowych emocji. Wybór takiego sposobu wykonania zadania uzasadniał stosunkowo wysoki wynik Daniela w teście Układanki w badaniu WAIS-R. Uznano, że Danielowi będzie łatwiej ułożyć wyraz twarzy z rozsypanych elementów niż wykonać rysunki.

W czasie trzeciego spotkania kontynuowano zajęcia z wykorzystaniem kreskówek i „pustych” twarzy, lecz tym razem w czasie badania wprowadzono ćwiczenia z użyciem lustra. Ponownie z arkuszy z kreskówkami wycięto oczy, brwi i usta. Następnie poszczególne elementy układane były na arkuszach „pustych” twarzy w taki sposób, by oddawały określoną ekspresję emocjonalną. Tym razem jednak każdą próbę przedstawienia danej emocji na arkuszu poprzedzała próba wyrażenia danej ekspresji mimicznej powiązanej z emocją. Korzystając z lustra osoba przeprowadzająca badanie najpierw sama prezentowała daną emocję, a następnie prosiła, aby Daniel spróbował naśladować jej wyraz twarzy. Następnie zachęcano Daniela do wzbudzenia u siebie wybranego stanu emocjonalnego i próby jego wyrażenia za pomocą mimiki twarzy. Następnie osoba przeprowadzająca trening próbowała odgadnąć, jaką emocję próbuje przedstawić Daniel.

W czasie ostatniego spotkania treningowego wprowadzono nagrania Ireneusza Krosnego oraz zdjęcia przedstawiające artystę. Dokonywano prób interpretacji stanów emocjonalnych mima oraz wskazywano elementy twarzy, które wiązały się z daną emocją. Dodatkowo analizowano także gesty towarzyszące emocjom, takie jak zaciśnięta pięść lub dłoń położona na czole. W końcowej części zajęć wprowadzono ponownie „puste” twarze. Daniel był proszony o to, by układać elementy wyrażające emocje kreskówek w taki sposób, by odzwierciedlały emocje mima ukazywane na poszczególnych zdjęciach.

Po przeprowadzeniu treningu dokonano oceny skuteczności podjętych działań za pomocą analizy zdjęć twarzy wyrażających emocje podstawowe. Wykorzystano te same zdjęcia, które prezentowano w czasie spotkań diagnostycznych przed treningiem.

Przebieg treningu

Daniel w czasie spotkań treningowych wykazywał wysoką motywację do pracy, stosując się do formułowanych poleceń i sugestii. Kontakt z osobą przeprowadzającą badanie był dobry. Odpowiedzi na pytania były udzielane chętnie, prostymi zdaniami.

Podczas pierwszego spotkania treningowego Daniel poprawnie dostrzegał detale w poszczególnych rysunkach, wskazując istotne różnice między obrazkami w danym komiksie. Widoczna była jednak trudność w nadaniu znaczenia zaobserwowanym elementom. Daniel w pracy opierał się raczej na strategiach pamięciowych niż na próbie zrozumienia sensu danego komiksu. Wskazują na to komentarze przy układaniu, np. „To chyba było pierwsze”. Tego rodzaju strategie dominowały także w ćwiczeniu, w którym Daniel został poproszony o samodzielne ułożenie komiksu zawierającego obrazki z pustymi dymkami, a następnie, po wykonaniu polecenia, obrazki rozsypano i poproszono Daniela o ponowne ułożenie całości. Na pytania o przeżywane przez bohaterów emocje Daniel potrafił wskazać oznaki emocji, lecz nie potrafił powiązać ich z określonym stanem wewnętrznym, na przykład potrafił dostrzec, że drzewo na jednym z rysunków płacze, lecz dopytywany o to, co drzewo czuje, nie potrafił udzielić właściwej odpowiedzi.

W czasie kolejnego spotkania wskazano Danielowi na znaczenie elementów układu twarzy: brwi-oczy-usta dla rozpoznania i zinterpretowania emocji. Dokonano wspólnej analizy kreskówek, podkreślając znaczenie układu elementów twarzy dla odzwierciedlenia przez rysownika stanu emocjonalnego. Prostymi słowami, odwołując się do konkretnych przykładów, wytłumaczono Danielowi, czym charakteryzują się stany emocjonalne związane z danym rodzajem ekspresji. Następnie wycięte elementy: oczy, brwi i usta, były układane na arkuszach z pustymi owalami twarzy w celu oddania poszczególnych ekspresji emocjonalnych.

Podczas trzeciego spotkania powtórzono ćwiczenia z uzupełnianiem „pustych” twarzy, jednak tym razem Daniel był zachęcony do tego, by za każdym razem sam spróbował wyrazić mimicznie emocję, którą zamierza ułożyć. W czasie pracy wykorzystano lustro, które ustawiano przed Danielem. Osoba przeprowadzająca badanie zwracała uwagę na poszczególne elementy twarzy w danym wyrazie mimicznym oraz sama prezentowała daną emocję jeśli Daniel miał problem z jej okazaniem.

Daniel skutecznie naśladował poszczególne wyrazy twarzy, obserwując i monitorując efekty swoich działań w lustrze. W dalszej części zajęć poproszono Daniela o to, by spróbował okazać wybraną przez siebie emocję w taki sposób, by osoba przeprowadzająca badanie mogła zgadnąć, jaka to emocja. Podczas wykonywania tych ćwiczeń ekspresja mimiczna Daniela zwykle była uboga, a część wyrażanych przez niego stanów mogłaby nie być zrozumiana poza kontekstem spotkania treningowego.

W czasie ostatniego spotkania wprowadzono filmy i zdjęcia mima Ireneusza Krosnego, na które Daniel zareagował bardzo pozytywnie. Motywację Daniela wzmacniał fakt, że kojarzył mima z występów, które miał okazję oglądać podczas szkolnej wycieczki. W próbie interpretacji stanów emocjonalnych postaci przedstawionej na zdjęciach ważną rolę odgrywały zarówno elementy twarzy, jak i gesty, stanowiące istotną wskazówkę interpretacyjną. Zaciśniętą pięść Daniel skojarzył z agresją. Natomiast dłoni położonej na czole przypisał następującą interpretację: „Zobaczył, że coś źle zrobił i będzie musiał robić jeszcze raz”. W następnej części spotkania ponownie pracowano z wyciętymi elementami twarzy kreskówek układanymi na „pustych” twarzach. Daniel chętnie układał elementy, mając za wzór zdjęcia Ireneusza Krosnego, odpowiadające poszczególnym emocjom. Osoba przeprowadzająca badanie komentowała sposób wykonania, pomagając w dostrzeżeniu podobieństw między wyrazami twarzy na zdjęciach a przedstawieniami graficznymi.

Ocena skuteczności treningu

W trakcie treningu zwracano uwagę na umiejętność organizowania i analizy percepcyjnej elementów powiązanych z ekspresją emocjonalną, na umiejętność syntezy tych elementów, a także na zdolność wykorzystania wiedzy o emocjach podczas określania relacji przyczynowo-skutkowych. W czasie kolejnych spotkań widoczne były zmiany w sposobie, w jaki Daniel mówi o emocjach. Początkowo podczas układania pasków komiksowych emocje bohaterów były ignorowane i niewuwzględniane jako istotna dla fabuły wskazówka. Na przykład Daniel nie zwrócił uwagi na łzę na twarzy jednej z postaci, a na pytanie, jak czuje się chłopiec, którego wyraz twarzy i układ rąk wyraźnie wskazywały na złość, Daniel odpowiedział: „dobrze, chyba gdzieś idzie”. Mimo że z czasem zdolność rozpoznania emocji ujawniała się częściej, w dalszym ciągu Daniel miał trudności z uwzględnieniem stanu emocjonalnego podczas układania obrazków, co może wskazywać na problemy z wykorzystaniem wiedzy o emocjach dla zrozumienia relacji przyczynowo-skutkowych. Wskazówki osoby prowadzącej trening miały uświadomić Danielowi znaczenie kontekstu sytuacyjnego i zachowań niewerbalnych dla pojawienia się i ekspresji emocji. Podczas ostatniego spotkania Daniel zwracał dużą uwagę na gestykulację postaci, traktując ją jako ściśle powiązaną ze stanem emocjonalnym.

Nauka rozpoznawania elementów twarzy określających emocje przyniosła widoczny efekt. Choć początkowo elementy te nie były uwzględniane lub były interpretowane w niewłaściwy sposób, to w czasie spotkań treningowych Daniel zaczął częściej odnosić się do tego rodzaju informacji. Mimo to charakterystyczna była tendencja do przypisywania prezentowanym twarzom emocji na podstawie

pojedynczego elementu, najczęściej układu ust, a nie całego zespołu elementów. Po wskazówkach udzielonych przez osobę prowadzącą trening także układ brwi stał się istotną wskazówką braną pod uwagę przy ocenie ekspresji emocjonalnej. Uwzględnienie w analizie emocji ważnych percepcyjnie elementów wymagało ukierunkowania i zmotywowania Daniela do włożenia w zadanie poznawczego wysiłku.

Po przeprowadzeniu treningu ponownie zaprezentowano wybrane zdjęcia twarzy przedstawiających emocje podstawowe (Ekman & Friesen, 1976). Tym razem Danielowi udało się rozpoznać ekspresje smutku i radości. Pozostałe emocje nie zostały zinterpretowane prawidłowo. W swojej ocenie Daniel ponownie najchętniej odwoływał się przede wszystkim do układu ust. Zestawienie wszystkich zaobserwowanych efektów treningu w odniesieniu do ćwiczonych umiejętności przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1. Zestawienie zdolności, które ćwiczone podczas treningu wraz z opisem uzyskanych efektów

Ćwiczona umiejętność	Stan początkowy	Efekty treningu
umiejętność organizowania i analizy materiału percepcyjnego	<ul style="list-style-type: none"> poprawnie wydobywa detale oraz dostrzega ich zmianę w analizowanym materiale, lecz pomija zmiany ekspresji emocjonalnej bohaterów (zwłaszcza mimiki twarzy); na prośbę badacza poprawnie wskazuje wybrane elementy twarzy (oczy, brwi usta) istotne dla ekspresji mimicznej; 	<ul style="list-style-type: none"> poprawnie wydobywa detale oraz dostrzega ich zmianę w analizowanym materiale, także te dotyczące ekspresji emocjonalnej; poprawnie traktuje elementy mimicznej ekspresji emocjonalnej jako wskazówkę dotyczącą stanu emocjonalnego osób dla rozpoznania emocji radości i smutku.
umiejętność syntezy elementów	<ul style="list-style-type: none"> Po wskazaniu różnic w prezentowanym materiale, tzn. różny układ poszczególnych elementów: brwi, oczy i usta, na prośbę badacza podejmuje próby przypisania tym ekspresjom różnych stanów emocjonalnych; przejawia tendencję do skupiania uwagi na jednym elemencie ekspresji mimicznej (najczęściej usta), na podstawie analizy którego formułuje sąd na temat stanu emocjonalnego osoby. 	<ul style="list-style-type: none"> dostrzega związek układu elementów twarzy (oczy, brwi, usta) z różnymi stanami emocjonalnymi; proponowane interpretacje stanów emocjonalnych częściej odpowiadają prezentowanej ekspresji emocji; układ brwi staje się drugą obok układu ust istotną wskazówką interpretacyjną; gesty stają się istotną wskazówką podczas tworzenia interpretacji stanu emocjonalnego.
wykorzystanie wiedzy o emocjach dla zrozumienia relacji przyczynowo-skutkowych	<ul style="list-style-type: none"> nie odwołuje się do stanu emocjonalnego bohaterów w czasie analizy treści historyjek komiksowych; nie traktuje zaobserwowanych ekspresji emocjonalnych jako wskazówek dotyczących stanu emocjonalnego osób/bohaterów historyjek. pomija pozostałe wskazówki, takie jak gesty bohaterów oraz kontekst sytuacyjny. 	<ul style="list-style-type: none"> Na prośbę badacza uwzględnia stan emocjonalny osób podczas tworzenia narracji do interpretowanych komiksów; interpretacja gestów wskazuje na umiejętność dostrzegania ich wieloznaczności; zauważa, że interpretacja ekspresji emocjonalnej może być determinowana przez kontekst, np. obserwacja dłoni na głowie może wskazywać zarówno na doświadczenie bólu głowy, jak i na ekspresję „przypomnienia sobie o czymś, czego się nie zrobiło”.

Dyskusja

Widoczne u Daniela trudności w rozpoznawaniu emocji mogą być traktowane jako typowe dla osób z głębszymi stopniami niepełnosprawności intelektualnej (Rojahn et al., 1995). W czasie treningu przyjęto, że trudności osoby badanej występują już na wczesnym etapie rozpoznania emocji i wiążą się ze zdolnością do percepcyjnego wyodrębnienia elementów odnoszących się do danej emocji, szczególnie tych widocznych w układzie twarzy (Adolphs, 2002). Praca nad percepcyjnym aspektem rozpoznania emocji zakładała naukę różnicowania tych elementów oraz wiązania ich z podstawowymi emocjami. Zadania treningowe przygotowano z uwzględnieniem możliwości poznawczych osoby badanej. W trakcie treningu wykorzystano materiały podobne do tych, jakich używano w innych badaniach, tj. zdjęcia przedstawiające emocje podstawowe i nagrania wideo (McAlpine et al., 1992; Stewart & Singh, 1995; Rydin-Orwin et al., 1999). Zaproponowano także skorzystanie z historii komiksowych oraz kreskówek z wyrazami twarzy. Materiał tego rodzaju wzbudzał zainteresowanie badanego oraz pozwalał na ukazanie znaczących dla ekspresji emocjonalnej cech. Zaletą wykorzystanego materiału jest jego dostępność w publicznych domenach internetowych. Zadania w oparciu o tego rodzaju materiał stosunkowo łatwo jest także modyfikować w zależności od poziomu funkcjonowania poznawczego osoby, z którą prowadzony jest trening.

Uzyskane wyniki wpisują się w słabo eksplorowany nurt badań nad wzmacnianiem umiejętności rozpoznawania emocji osób z niepełnosprawnością intelektualną. Jakościowa ocena skuteczności opisanego w artykule treningu wskazuje, że podjęte działania pozytywnie wpłynęły na zdolność rozpoznawania emocji. Osiągnięte w pracy z Danielem efekty potwierdzają, że nawet niewielka liczba sesji treningowych może znacząco usprawnić zdolność rozpoznawania emocji u osób z niepełnosprawnością intelektualną (Rydin-Orwin et al., 1999; Wood & Kroese, 2007). Postępy osoby badanej były widoczne w odniesieniu do każdej z branych pod uwagę umiejętności poznawczych.

Opisany w artykule trening może stanowić przyczynek do budowy programu terapeutycznego dla osób z niepełnosprawnością intelektualną, który miałby na celu rozwijanie kompetencji emocjonalnej. W przypadku osób z głębszymi stopniami niepełnosprawności intelektualnej ćwiczenie podstawowych poznawczych zdolności, związanych z percepcyjnym aspektem rozpoznawania emocji, powinno stanowić wstęp do dalszej pracy służącej powiązaniu emocji z kontekstem sytuacyjnym oraz z innymi stanami mentalnymi osób w otoczeniu. W dalszych badaniach ważne wydaje się także określenie trwałości osiągniętych efektów oraz udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy i w jakim stopniu przekładają się one na funkcjonowanie w realnych sytuacjach społecznych.

Bibliografia

- Abbeduto, L., Brady, N., & Kover, S.T. (2007). Language development and fragile X syndrome: Profiles, syndrome-specificity, and within-syndrome differences. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews*, 13, 36–46.

- Adams, K., & Markham, R. (1991). Recognition of facial expressions by children and adolescents with and without mental retardation. *American Journal on Mental Retardation*, 96 (1), 21–28.
- Adolphs, R. (2002). Recognizing emotions from facial expressions: Psychological and neurological mechanisms. *Behavioral and Cognitive Neuroscience Reviews*, 1 (1), 21–62.
- Calvo, M.G., & Nummenmaa, L. (2015). Perceptual and affective mechanisms in facial emotion recognition: An integrative review. *Cognition and Emotion*. DOI: 10.1080/02699931.2015.1049124.
- Denham, S.A. (1986). Social cognition, prosocial behavior, and emotion in preschoolers: Contextual validation. *Child Development*, 51 (1), 194–201.
- Ekman, P., & Friesen, W.V. (1976). *Pictures of Facial Affect*. Palo Alto, CA: Consulting Psychologists Press.
- Feinstein, C., & Reiss, A.L. (1998). Autism: The point of view of fragile X studies. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 28, 393–405.
- Gallagher, A., & Hallahan, B. (2012). Fragile X-associated disorders: A clinical overview. *Journal of Neurology*, 259, 401–413.
- Kornreich, C., & Philippot, P. (2006). Dysfunctions of facial emotion recognition in adult neuropsychiatric disorders. *Psychologica Belgica*, 46 (1–2), 79–98.
- Leppanen, J.M., & Hietanen, J.K. (2001). Emotion recognition and social adjustment in school-aged girls and boys. *Scandinavian Journal of Psychology*, 42 (5), 429–435.
- McAlpine, C., Kendall, K.A., & Singh, N.N. (1991). Recognition of facial expressions of emotion by persons with mental retardation. *American Journal on Mental Retardation*, 96 (1), 29–36.
- McAlpine, C., Singh, N.N., Ellis, C.R., Kendall, K.A., & Hampton, C. (1992). Enhancing the ability of adults with mental retardation to recognize facial expressions of emotions. *Behavior Modification*, 16 (4), 559–573.
- Owen, S., & Maratos, F.A. (2016). Recognition of subtle and universal facial expressions in a community-based sample of adults classified with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 60, 344–354.
- Rojahn, J., Kroeger, T.L., & McElwain, D.C. (1994). Performance on the Penn Facial Discrimination Task by adults with mental retardation. *American Journal on Mental Retardation*, 99 (3), 316–319.
- Rojahn, J., Lederer, M., & Tasse, M.J. (1995). Facial emotion recognition by persons with mental retardation: A review of the experimental literature. *Research in Developmental Disabilities*, 16, 393–414.
- Rojahn, J., Rabold, D.E., & Schneider, F. (1995). Emotion specificity in mental retardation. *American Journal on Mental Retardation*, 99 (5), 477–486.
- Rojahn, J., & Warren, V.J. (1997). Emotion recognition as a function of social competence and depressed mood in individuals with intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 41 (6), 469–475.
- Rydin-Orwin, T., Drake, J., & Bratt, A. (1999). The effects of training on emotion recognition skills for adults with an intellectual disability. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 12 (3), 253–262.
- Sabaratham, M. (2007). Fragile X syndrome. *Psychiatry*, 5, 325–330.

- Scotland, J.L., Cossar, J., & McKenzie, K. (2015). The ability of adults with intellectual disability to recognise facial expressions of emotion in comparison with typically developing individuals: A systematic review. *Research in Developmental Disabilities, 41-42*, 22-39.
- Scotland, J.L., McKenzie, K., Cossar, J., Murray, A., & Michie, A. (2016). Recognition of facial expressions of emotion by adults with intellectual disability: Is there evidence for the emotion specificity hypothesis? *Research in Developmental Disabilities, 48*, 69-78.
- Stewart, C., & Singh, N.N. (1995). Enhancing the recognition and production of facial expressions of emotion by children with mental retardation. *Research in Developmental Disabilities, 16* (5), 365-382.
- Wood, P.M., & Kroese, B.S. (2007). Enhancing the emotion recognition skills of individuals with learning disabilities: A review of the literature. *Journal of Applied Research in Intellectual Disability, 20*, 576-579.
- Zaja, R.H., & Rojahn, J. (2008). Facial emotion recognition in intellectual disabilities. *Current Opinion in Psychiatry, 21* (5), 441-444.

Aneks

Źródła historyjek komiksowych

- <http://www.musenblaetter.de/artikel.php?aid=17572>
- <http://kielbus.blogspot.com/2010/10/paski-komiksowe-dla-international-paper.html>
- <https://pl.pinterest.com/pin/205828645440413936/>
- http://english-teaching-activities.wikia.com/wiki/File:Blank_Cartoon.png
- <https://pl.pinterest.com/pin/300052393905562905/>

Źródła kreskówek z wyrazami twarzy

- <https://pl.dreamstime.com/fotografia-stock-emocje-kreska%C3%B3wka-wyrazy-twarzy-ustawiaj-cy-image36281842>
- <https://sp.depositphotos.com/vector-images/facial-expression.html?qview=55949053>
- <https://buyadrawing.com/how-to-easily-draw-cartoon-eyes-to-show-different-emotions/>
- <https://es.pinterest.com/pin/734860864167090788/>
- <https://pt.dreamstime.com/foto-de-stock-bocas-esbo%C3%A7adas-dos-desenhos-animados-image24823780>
- <http://www.thinkstockphotos.fr/image/illustration-basic-emotions-in-black-and-white-sketch/100766364>
- <https://www.dreamstime.com/royalty-free-stock-images-cartoon-faces-emotions-set-comics-design-image33281289>

Źródła ilustracji „pustych twarzy”

- http://resizeimage.club/openphoto.php?img=http://margdteachingposters.weebly.com/uploads/2/7/6/9/2769233/7802089_orig.jpg
- <http://www.madamteacher.com/wp-content/uploads/2017/04/okul-oncesi-anneler-gunu-boyama-sayfasi-10.gif>

<http://www.hugolescargot.com/coloriages/12017-coloriage-visage-5/>

<https://www.education.com/worksheet/article/drawing-facial-expressions/>]

Źródła filmów pantomim

www.krosny.pl

https://pl.wikipedia.org/wiki/Ireneusz_Krosny

http://kulturalia.lca.pl/legnica,news,27714,SATYRYKON_2011_Ireneusz_Krosny.html

<http://www.sadistic.pl/szukaj/krosny/>

<http://orientacja.pl/25051-0,Ireneusz-Krosny-w-Olsztynie,586674.html>